

ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ КУЛЬТУРИ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

© Попов В. Д., 2016
<http://orcid.org/0000-0002-9576-0031>
<http://doi.org/10.5281/zenodo.192652>

У статті розкрито виховний потенціал позакласної діяльності для формування мовленнєвої культури старшокласників, який визначається тим, що вихованці в такій діяльності мають широкі можливості для комунікативних зв'язків, розвитку мовленнєвої взаємодії з людьми різного віку і різних соціальних груп; входження в культурне, природне, інформаційне та інші середовища. Автором запропоновано форми (гуртки, клуби, центри довузівської підготовки, фестивалі, конкурси, олімпіади, свята, тижні філології, конференції тощо) і методи (бесіди, доповіді, дискусії, проекти, презентації, укладання словників, збірників, шкільних газет, радіопередачі, екскурсії тощо) позакласної роботи, які є ефективними для формування мовленнєвої культури старшокласників.

Ключові слова: старшокласник, мовленнєва культура, позакласна діяльність, формування, виховання, форма, метод.

Попов В. Д. Формирование речевой культуры старшеклассников во внеклассной деятельности.

В статье раскрыто воспитательный потенциал внеклассной деятельности для формирования речевой культуры старшеклассников, который определяется тем, что воспитанники в такой деятельности имеют широкие возможности для коммуникативных связей, развития речевого взаимодействия с людьми разного возраста и разных социальных групп; вхождения в культурное, природное, информационное и другие среды. Автором предложены формы (кружки, клубы, центры довузовской подготовки, фестивали, конкурсы, олимпиады, праздники, недели филологии, конференции и т.д.) и методы (беседы, доклады, дискуссии, проекты, презентации, составления словарей, сборников, школьных газет, радиопередачи, экскурсии и т.п.) внеклассной работы, которые являются эффективными для формирования речевой культуры старшеклассников.

Ключевые слова: старшеклассник, речевая культура, внеклассная деятельность, формирования, воспитания, форма, метод.

Popov V. D. Forming of speech culture of senior high school students in extra curricular activities.

The article reveals the educational potential of extra curricular activities for the formation of the speech culture of the senior high school students, this potential is

determined by the fact that in such activities students have opportunities for communication, development of speech interaction with people of different ages and different social groups; including in cultural, natural, in for native, and other environments.

The author suggested forms (circles, clubs, training centres, festivals, competitions, contests, holidays, weeks of Philology, conferences, etc.) and methods (interviews, reports, discussions, projects, presentations and creating of dictionaries, collections, school news papers, radioprogram, etc) of extra curricular class work, which are effective for the forming of speech culture of the senior high school students.

The forms and methods of formation and development of the speech culture of the senior high school students must involve cooperation between teacher and students, encourage creative cognitive activity, activation of speech activities, strengthening the educational component in extracurricular work (providing of senior high school students independence, increasing of responsibility for the outcome of the work, etc.), the formation of the students motivation for independent search, self-development and self-realization are approved.

Key words: *senior high school student, speech culture, extra-curricular activities, formation, education, form, method.*

Постановка проблеми. Важливим показником розвитку держави і суспільства є володіння її громадянами культурою мовлення, мовленнєвого спілкування. Не випадково одними з головних завдань шкільного виховання і навчання визначають забезпечення опанування школярами рідною мовою, засвоєння ними літературних норм, прагнення виражати власне ставлення до оточуючого, самостійно знаходячи для цього різні мовні засоби, формування вміння домовлятися, спокійно відстоювати свою думку.

Особливого значення формування мовленнєвої культури набуває в старшій школі, оскільки старшокласники готуються до самостійного дорослого життя, обирають майбутню професію. При цьому слід ураховувати, що в суспільстві в умовах його активної і масштабної інформатизації зростає кількість і популярність професій із посиленою комунікативною складовою. Так, високого рівня мовленнєвої культури вимагають управлінська та дипломатична, юридична та політична, міжнародна та адміністративна, освітянська і наукова, торговельна, медична, й інші сфери. Важко назвати професії, де б майстерне володіння словом як універсальним інструментом думки і переконання було непотрібним, проте у багатьох галузях інтелектуальної діяльності (насамперед в юстиції, журналістиці, педагогіці,

політиці, філології, культурології, менеджменті та інше.) це стає визначальною умовою професійного успіху та обов'язковим атрибутом іміджу інтелігентного, кваліфікованого і компетентного фахівця [8].

У законах «Про освіту», «Про захист суспільної моралі», Національній доктрині розвитку освіти, концепції мовної та літературної освіти та інших державних документах у галузі освіти наголошують на необхідності виховання особистості, яка володіє словом – усним і писемним, уміє вільно, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами відповідно до комунікативної ситуації.

Дані пілотажного дослідження, зокрема, опитування учнів 9-11 класів шкіл м. Харкова (усього опитано 257 осіб) дають підстави свідчити, що рівень мовленнєвої культури у значної кількості старшокласників знаходиться на вкрай низькому рівні. Як свідчать результати проведених досліджень (О. Кирильчук, М. Пентилюк, І. Стіліану, В. Тарасова та інші) і наші спостереження, усе частіше можна зустрітися з «огрубленням мовлення», поширенням ненормативної лексики, слів-паразитів тощо в усіх сферах суспільної життєдіяльності, що доводиться спостерігати, на жаль, навіть серед інтелігенції. У цілому можна говорити про «надзвичайно високий рівень агресивності у мовній поведінці людей». Дослідники [О. Кирильчук; Свідзинський] зазначають, що усне мовлення характеризується такими рисами, як: жорсткість в оцінці поведінки співрозмовника, вкрай негативна експресивність при обговоренні того, з чим незгідний мовець, збуджений, нерідко ворожий тон мовлення, що значною мірою є наслідком негативних процесів, що відбуваються в суспільстві, що тісно пов'язані з загальними явищами в галузі культури та моральності. Таке становище не може не викликати занепокоєння в учителів і вихователів. З огляду на це можна стверджувати про загострення проблеми формування мовленнєвої культури старшокласників у шкільних та позашкільних освітніх закладах. А отже, об'єктивною і нагальною потребою для сучасних освітніх закладів є розробка і запровадження система виховної роботи, спрямованої на формування мовленнєвої культури старшокласників, що є підґрунтям для виховання громадянина з високою загальною культурою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблемі формування мовленнєвої культури присвячено значну кількість

досліджень. Аспектуалізація формування культури мовлення в процесі навчання перебувала в полі посиленої уваги мовознавців, лінгводидактів, психолінгвістів (Б. Ананьєв, Н. Бабич, І. Білодід, О. Біляєв, Л. Виготський, В. Виноградов, П. Гальперін, В. Головін, Д. Ельконін, С. Єрмоленко, М. Жинкін, М. Жовтобрюх, М. Івченко, А. Коваль, Г. Костюк, Л. Мацько, В. Мельничайко, О. Леонтєєв, О. Семенов, С. Рубінштейн, В. Русанівський, Л. Паламар, М. Пентилюк, С. Шевчук). Водночас проблемі забезпечення процесу формування мовленнєвої культури старшокласників у позакласній роботі приділяється недостатньо уваги.

Мета статті – розкрити форми і методи позакласної роботи, які є ефективними для формування мовленнєвої культури старшокласників.

Виклад основної частини. Мовленнєва культура, задаючи ціннісно орієнтовані норми мовленнєвої взаємодії суб'єктів, які сьогодні спрямовані на організацію діалогу світоглядів, передбачає оволодіння школярем інструментом, який забезпечує створення учасниками спілкування особистих повідомлень, вражень, думок згідно прийнятних норм мови.

Система ціннісно орієнтованих норм мовленнєвої взаємодії, заснування якої притаманне «окультуризації особистості», включає в себе поняття «риторична культура старшокласника». З іншого боку, культурологічний підхід, що лежить в основі сучасної парадигми освіти, висвітлює потенційні можливості риторичної культури: такий вид культури може виступати засобом реалізації керуючих ідей і задач сучасної освіти [8; 12].

Формування мовленнєвої культури старшокласників старшокласників має на меті сформувати в них здатність користуватися мовою в навчальній і повсякденній діяльності.

Поняття «мовленнєва культура» (або «культура мовлення») витлумачується вченими по-різному. Так, Б. Головін розглядає культуру мовлення як сукупність і систему комунікативних якостей мовлення і як учення про ці якості [4]. Низка вчених мовленнєвою культурою вважають складну систему мовних знаків, що ґрунтується на мовних і моральних правилах та нормах поведінки [8].

Досить повно суть мовленнєвої культури розкриває М. Ільяш, яка вважає, що культура мовлення – це, по-перше, володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях, в усній і писемній формах мовлення, уміння користуватися

мовностилістичними засобами і прийомами з урахуванням умов і цілей комунікації; по-друге – упорядкована сукупність нормативних мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, які оптимально виражають зміст мовлення і задовольняють умови й мету спілкування; по-третє – самостійна лінгвістична дисципліна [7, с. 5–6].

Мовленнєва культура має теоретичний і практичний аспект; причому, як слушно зазначає Н. Бабич, практичний аспект «не може бути вичерпаним ніколи, оскільки виявляє себе щоразу для кожного мовця неповторно, не може передбачити всі можливі ситуації функціонування індивідуального мовлення» [2, с. 8].

Спираючись на викладені твердження, *мовленнєву культуру* визначаємо як володіння унормованим літературним мовленням в усній і писемній формах на всіх мовних рівнях, здатність використовувати мовні засоби, оптимальні для конкретної ситуації мовлення, що ґрунтується на мовних і моральних правилах та нормах поведінки.

Сама мова не може бути правильною чи неправильною, багатою чи одноманітною, логічною чи нелогічною, точною чи неточною, асонансом чи дисонансом у якомусь стильовому вияві – ту чи іншу з названих ознак може мати мовлення. Саме тому слід говорити про підвищення рівня мовленнєвої культури старшокласників. З цього приводу варто звернутися до слушного твердження Н. Бабич: «Висока культура розмовного і писемного мовлення, добрі знання і чуття рідної мови, уміння користуватися її виражальними засобами, її стилістичною багатоманітністю – найкраща опора, найбільш надійна підмога і рекомендація для кожної людини в її суспільному житті і творчій діяльності» [2, с. 14].

Ученими (Н. Бабич [2], О. Кирильчук [8], О. Попова [10], І. Стіліану [13], І. Таможська [10] та інші) доведено, що культура мовлення забезпечується багатьма чинниками, які слід враховувати при формуванні комунікативних умінь і навичок.

Так, формування мовленнєвих компетентностей особистості відбувається у різноманітних комунікативних площинах: учень – вчитель, учень – батьки, учень – учень, учень – друзі поза школою, учень – друковане слово, учень – телебачення, учень – медіа продукція, учень – Інтернет. На наш погляд, це складає суттєву частину комунікативного мовленнєвого простору сучасного

школяра. За визначенням учених, «комунікативний простір ... є системою багатоманітних комунікативних зв'язків, які виникають між різними агентами комунікації» [6].

Аналіз наукової літератури з порушеної проблеми, власний педагогічний досвід дають підстави для висновку, що формування мовленнєвої культури старшокласника є довготривалим процесом, який потребує сукупного розвитку особистості, і передбачає читання класичної літератури, вивчення правил культури мови, відвідування театрів, виконання тренінгових вправ, а головне – сильної мотивації самої особистості в покращенні свого мовлення.

З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що важлива роль у формуванні мовленнєвої культури старшокласників належить спеціально організованій навчально-виховній роботі в позакласний час, тобто *позакласній діяльності* як такій, що має великі виховні можливості й охоплює різні сфери життєдіяльності учнів: навчально-пізнавальну (інтелектуальну), громадянську, трудову, дозвілля тощо.

Позакласна діяльність уможливорює створення сприятливого виховного середовища для формування й розвитку культури мовлення школяра, оскільки дає можливість забезпечити широку палітру комунікативних зв'язків, діалогову взаємодію з людьми різного віку і різних соціальних груп; уходження в культурне, природне, інформаційне та інші середовища.

У системі позанавчальної роботи, у тому числі в напрямі формування мовленнєвої культури старшокласників, доцільно використовувати різноманітні форми: за кількісним складом (індивідуальні, групові, масові); частотою проведення (систематичні, епізодичні); способом передачі мовного матеріалу (усні, письмові).

Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження, вивчення досвіду роботи шкіл та власного досвіду дають можливість виокремити ефективні форми позакласної роботи, які розкривають широкі можливості для формування і розвитку мовленнєвої культури старшокласників: гуртки, клуби, центри довузівської підготовки, конкурси, фестивалі, олімпіади, свята, тижні філології, конференції тощо. Серед ефективних методів формування мовленнєвої культури старшокласників слід назвати такі: бесіди, доповіді, дискусії, проекти, презентації, укладання словників, збірників, шкільних газет, радіопередачі, екскурсії.

У процесі виховної роботи виходимо з того, що найбільш ефективним засосом формування мовленнєвої культури старшокласника – це встановлення та підтримка його мовних комунікацій. Чим більша їх різноманітність та частота, тим більше умов для вдосконалення риторичних здібностей. У старшокласника повинна бути можливість спілкуватися постійно, вдосконалювати свою мовленнєву комунікацію.

Ефективною формою позааудиторної виховної роботи з формування мовленнєвої культури старшокласників виявилась робота клубу «Діалог», основними завданнями якого було: поглиблення знань учнів щодо формування їхньої мовленнєвої культури, вироблення особистісних якостей та умінь її розвитку і саморозвитку, набуття у процесі клубної роботи досвіду, який є необхідним з погляду життєзабезпечення і особистісної самореалізації, ознайомлення старшокласників з новітніми дослідженнями у галузі культури мовлення, риторики особистості.

Роботу клубу розпочали з виконання старшокласниками завдання виявити типові порушення в мовленні товаришів, інших людей, у власних промовах. Виконання цього завдання зацікавило учнів. Для виконання цього завдання старшокласники спостерігали за поведінкою товаришів на уроках та в позакласний час, аналізували зміст повідомлень в мережі Internet, мову знайомих людей тощо. Учнями були зафіксовано такі порушення, як: нецензурна лексика; слова-паразити («як би», «так би мовити», «тіпа», «ну», «значить»); суржик («шо», «га», «спіймал»); немотивований жаргон («блін», «базарити», «в натурі», «чувак», «конкретно»); акцентологічні порушення (невірний наголос у низці слів), тавтології тощо. Виявленні порушення допомогли учням зрозуміти конкретні напрями слід працювати щодо усунення недоліків у мовленні.

На засіданнях клубу розглядалися такі питання, як специфіка комунікативного процесу в діяльності; вербальні та невербальні засоби комунікативного впливу; суть таких особистісних якостей, як толерантність, емпатія, емоційна стійкість тощо, шляхи та методи їх формування. На засіданнях клубу використовуємо інтерактивні методи навчання, тренінги, діяльність змагального характеру (конкурси, вікторини), організуємо зустрічі з досвідченими викладачами, вихователями, театральними акторами.

Із метою формування вмінь і навичок, які складають мовленнєву культуру старшокласників, застосовуємо комплекси вправ: презентаційні (виступ перед аудиторією з невеликим повідомленням) дискусійні; ігрові (ділові та рольові ігри,) тощо.

Для формування техніки мови, яку більшість учених розглядають як невід'ємний складник мовленнєвої культури, на заняттях різних студій клубу широко використовуємо скоромовки, виразне читання тексту, декламацію, спеціальні вправи і тренінги, спрямовані розвиток мовного дихання, відпрацювання правильної вимови звуків, польотності голосу та заокругленості звуків тощо.

Особливий інтерес у школярів викликають такі види роботи, які Експериментальне навчання засвідчило, що продуктивними є види робіт, пов'язані з майбутньою професійною діяльністю старшокласників: моделювання професійно зорієнтованих ситуацій; спостереження за мовою, а також за мовленням учасників навчально-пізнавальної діяльності; словникова робота (у тому числі й з професійною термінологією); упровадження ігрових, комп'ютерних (використання інтернет-джерел, електронних словників і посібників), діалогових, тренінгових та інтерактивних технологій.

Значну увагу приділяємо проведенню дискусій, які є вельми ефективними для формування мовленнєвої культури [10]. Відповідно до характеру обговорення проблеми проводилися такі види дискусій, як *лінійна* (учасники дискутують між собою, а не з аудиторією); *керована* (передбачає, що ведучий виконує роль експерта, пропонує ставити запитання, висловлювати незгоду, скорочувати відповіді, наводити аргументи «за» та «проти», висувати контраргументи); *публічна* (передбачає, що ведучий стежить за порядком проведення дискусії, надає слово, контролює час виступів, підсумовує та завершує дискусію, але не втручається в її зміст, не впливає на результат дискусії); *вільна* (передбачає, що ведучий лише визначає тему обговорення, не втручається в дискусію, а тільки спостерігає, як учні шукають розв'язок, щоб потім разом з ними обговорити його).

Висновок. Формування мовленнєвої культури старшокласників є одним із пріоритетних напрямів роботи сучасних освітніх закладів. Виховний потенціал позакласної діяльності для формування мовленнєвої культури старшокласників визначається тим, що вихованці в такій діяльності мають

широкі можливості для комунікативних зв'язків, розвитку мовленнєвої взаємодії з людьми різного віку і різних соціальних груп; уходження в культурне, природне, інформаційне та інші середовища. Ефективними формами позакласної роботи для формування і розвитку мовленнєвої культури старшокласників є: гуртки, клуби, центри довузівської підготовки, фестивалі, конкурси, олімпіади, захист робіт у системі МАН, свята, тижні філології, конференції тощо; методами – бесіди, доповіді, дискусії, проекти, презентації, укладання словників, збірників, шкільних газет, радіопередачі, екскурсії тощо. Форми і методи формування і розвитку мовленнєвої культури старшокласників мають передбачати співпрацю педагога й учнів, активізацію творчої пізнавальної діяльності, активізацію мовленнєвої діяльності, посилення виховного компонента в позакласній роботі (надання самостійності старшокласників, посилення відповідальності за результат роботи тощо), формування в учнів стійкої мотивації до самостійного пошуку, саморозвитку та самореалізації.

Література

1. Абрамович С. Д. Мовленнєва комунікація : підручник / С. Д. Абрамович, М.Ю. Чікарьова. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 472 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. – Л. : Світ, 1990. – 380 с.
3. Біляєв О. М. Культура мовлення вчителя-словесника / О. М. Біляєв // Дивослово. – 1995. – № 1. – С. 37–44
4. Головин Б. Н. Основы культуры речи / Б. Н. Головин. – М. : Высшая школа, 1980. – 336 с.
5. Діденко Н. М. Методика позакласної роботи з української мови у процесі профільного навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / Н. М. Діденко. – Київ, 2016. – 22 с.
6. Дьоміна А. Мовленнєвий простір сучасного школяра / Алла Дьоміна // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm25
7. Ильяш М. И. Основы культуры речи / М. И. Ильяш. – Киев-Одесса : Высш. шк., 1984. – 187 с.

8. Кирильчук О. Б. Виховання риторичної культури старшокласника як педагогічна проблема / О. Б. Кирильчук // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intkonf.org/kirilchuk-o-b-vihovannya-ritorichnoyi-kulturi-starshoklasnika-yak-pedagogichna-problema/>

9. Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика / М. І. Пентилюк. – К. : Вежа, 1994. – 240 с.

10. Попова О. В. Формування вмінь ділового спілкування майбутніх фахівців технічного профілю (на матеріалі вивчення соціально-гуманітарних дисциплін) : монографія / О. В. Попова, І. В. Таможська. – Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2016. – 234 с.

11. Садовская В. С. Основы коммуникативной культуры / В.С. Садовская, В. А. Ремизов. – М. : Гуманитар. изд. Центр ВЛАДОС, 2011. – 206 с.

12. Свідзинський А. В. Синергетична концепція культури / А. В. Свідзинський. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 696 с.

13. Стіліану І. Х. Культура мовлення старшокласників як лінгвістичне поняття в методологічному апараті підручника / І. Х. Стіліану // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/psp/2011_11/3_02.pdf